

Українське козацтво і Коліївщина

Роки, які припадають на час Коліївщини, є роками з одного боку - помітного економічного піднесення Запоріжжя, а з другого - поступового занепаду автономії Запорізької Січі, що не могло не відбитися на всьому стані козацтва на Україні.

Вбачаючи Запорізьку Січ, як один з осередків визвольної боротьби, та ще й до того мало не головним винуватцем переходу козацтва на чолі з гетьманом І.Мазепою на бік шведів, Петро I, звинувативши у зраді все запорозьке козацтво, наказав 14 (25) травня 1709 р. зруйнувати Запорізьку Січ. Це була Січ, яка містилася на острові Базавлук (Чортомлик). Причому знищення це було здійснене за наказом царя з особливим "свирепством", як зазначав один з очевидців: "Учинилось у нас в Сечи, то, что по Галагановой и московской присяге, товариству нашему голову лупили, шею на плахах рубили, вешали и иные тиранские смерти задавали, и делали то, чего и в поганстве, за древних мучителей не водилось: мертвых из гробов многих не только из товариства, но и чернецов откапывали, головы им отсекали, шкуры лупили и вешали" (1).

Частині козаків тоді вдалося врятуватися і вона перейшла на підвладну Кримському ханству територію і поблизу тепер. Херсона заснували т.з.Олешківську Січ. А в березні 1734 р., після отримання дозволу на повернення до рідних місць, заснували на річці Підпільній (рукаві Дніпра), поблизу колишньої Старої (Чортомлицької) Січі Нову Січ. Царський уряд постійно слідкував за Січчю, обмежував її діяльність, притік до неї нових сил.

Україна, яка залишалася поділеною на Лівобережну і Правобережну, також терпіла гноблення як від російської, так і польської сторін. Стан козацтва тут також перетерпівав не малий тиск і

соціальні суперечності. Якщо на населення Лівобережної України неспинно давив соціальний і національний гніт царизму, то на Правобережній Україні, яка перебувала у складі шляхетської Польщі, цей гніт здійснювали польська шляхта і магнати. До цього додавалися насильне покатоличення і колонізація населення. Все це зумовило виникнення у другій половині XVIII ст. і розвиток на Правобережній Україні такої форми антикріпосницької боротьби як гайдамацький рух, найвищою точкою якого стало таке найбільше гайдамацьке повстання, що увійшло до анналів історії під назвою "Коліїщина".

Як відомо, повстання розпочалося 26 травня 1768 р., виступом загону Максима Залізняка, який сам походив з сім'ї селянина-кріпака і з молодих років пішов на Запорізьку Січ. Повстання скоро охопило Київщину і Брацлавщину, поширюючись на Поділля, Волинь, Галичину. Учасниками повстання були доведені до краю українські селяни та запорізьке козацтво, а також козацька голота з Правобережжя.

Саме козацтво було тим організаційним і соціальним стержнем, який пронизував Коліїщину, починаючи з її керівника, запорізького козака Залізняка. Не можна скидати того, що саме від перебування на Запорізькій Січі він набрався того прагнення до волі, тієї любові і відповідальності за свій народ, свою Україну, які вилились у основні гасла коліївського повстання, що відбивали народні ідеали: визволення з кріпацької неволі, відновлення козащини й оборона православної віри. Не можна у зв'язку з цим не згадати тут і таку значну постать, що стояла біля Коліїщини, як вихованця Київської академії, ігумена Мотронинського Троїцького монастиря Матвія Значко-Яворського (у чернецтві Мельхіседек). Саме з Мотронинського монастиря і виступив з загonom Залізняк, і саме Значко-Яворський морально надихав керівника повстання на виступ, а потім підняв дух православного населення на його підтримку. Не мало було зроблено ним, щоб підняти і укріпити дух самого козацтва, від чого надзвичайно залежав і успіх самого повстання. Саме йому приписують слова промови, з якою він виступив перед повстанцями, перед їх виходом з Холодного Яру, закликаючи їх боротись за вільність козацькою, за рідну Україну. "Згадайте праведних гетьманів - де їх могили? - говорив він перед козацтвом, - Де лежать залишки славного Богдана? Де убога могила Остриниці? Де могила Наливайка? Немає їх! Живого і мерт-

вого спалили... Де той Богун? Де та зима? Ігул, що зиму замерзає? Не встане Богун, щоб збагатити його шляхетськими трупами. Лях гуляє. Нема Богдана окрасити кров'ю ляхів Жовті Води і Рось зелену... Де Тарас?... Нема! Не чуто... Не в батька діти..." (2)

Правда, необхідно зазначити, що в цілому не все козацтво було за Коліївщину. Заможне козацтво, козацька старшина вбачали у ній для себе загрозу своєму благополуччю і тому відносились насторожено, а іноді і осудом.

Однак вже на перший заклик Залізняка з Холодного Яру, де він розмістився з своїми спільниками, стали йти до нього не лише селяни-сіромахи, а й козаки з Лівобережжя і Правобережжя. До нього йшли все нові і нові загони запорізьких гайдамаків. Цікавим є свідчення з цього приводу козака-гайдамаки Осипа Куцого. Він протягом 18 років працював наймитом на запорізьких риболовних промислах. У 1768 р. Куций покинув свого хазяїна і пішов у гайдамаки: "Сего году (1768.-В.З.) у Петрів піст, коли почув, що у Польщі в Мотронинському монастирі збираються запорізькі козаки... то він, Куций, погодившись, з козаком Трохимом, а назвиськом не знає, і Іваном Сунуром, пішли без відома кошового отамана і військової старшини в Польщу... і як прийшли в вказаний монастир і з'явилися у названого козаками полковником Максима Залізняка, у нього таких же козаків зібралося до п'яти сот чоловік" (3).

Саме козаки, в основному рядові, приходили в Холодний Яр кожен день "щоденно ще збиралося запорізьких і польських (українських - В.З.) козаків немале число" (4).

Пройти на Правобережжя було не легко. Кошове запорізьке начальство, та й багаті козаки, які мали своє господарство, не хотіли втрачати своїх працівників і як могли перешкождали цьому.

І хоча Кіш застосував всілякі заходи, щоб не допустити відходу до Залізняка рядового козацтва, все нові і нові донесення повідомляли їх про нові загони запорізьких гайдамаків, які потай, а іноді і відкрито спішили на Правобережну Україну. "Слух про те, що запорожці прийшли з Росії для визволення Польської України від поляків, - пише відомий історик і письменник Мордовцев, - охоплював все більший простір і разом з тим піднімав на ноги всіх, хто здібний був володіти, якщо не саблею, то хоч просто дубиною. Інший натовп тягнувся до головної армії, очолюваної Залізняком,

інші діяли самостійно... Колишня польська міліція, яка складалася з козаків, майже вся перейшла на бік гайдамаків..." (5)

Важливою була та обставина, що саме козацтво, яке примкнуло до повстанців, стало тією цементуючою основою, яка сприяла формуванню повстанців у загони, навколо їх, як потрібно діяти під час виступив проти шляхти і т.д. Захопивши міста, панські замки, козаки-повстанці тут же запроваджували козацькі порядки, які можна сказати виходили ще від Богдана Хмельницького. Саме наслідуючи Богдана Хмельницького, повстанський керівник звертався до населення з відозвами і листами, давав універсали, закликаючи його підніматися на повстання проти польської шляхти. Відома в історії "золота грамота", яку Залізняк читав перед народом і яка, начебто була дана Катериною II, яка закликала їх на боротьбу з польськими конфедератами. В одному з таких звернень до польських селян, щоб з'єднатися проти кріпосників говорилось: "Жителі корони польської, які перебувають у володіннях шляхетських, королівських і духовних! Ваша година настала! Прийшов час визволитися з неволі, скинути панське ярмо... Побачив бог з висоти небес вашу важку долю, почув плач і стогін ваші і послав вам захисників, які відомстять за зло, яке вчинили вам пани... Посилаємо до вас керівників, яким ви маєте вірити і за якими маєте слідувати зі зброєю, яка у кого є... і іменем бога спішите до на допомогу" (6).

Цікавим є універсал, який був виданий самим Максимом Залізником 13 червня 1768 р. про призначення Федора Осадчого старшим над мешканцями містечка Теплик, і який є свідченням турботи Залізняка про дотримання порядку і справедливості на території, зайнятій повстанцями.

"Я, Максим, полковник Низового Запороскаго Войска, - назначається в універсали, - даю от себя документ Федору Осадчому местечка Теплика, аби он имел і прочие громади ключа от того местечка в добрем состоянію здерживал: яко то, аби имел власть судити, радити і во всяких случаях добре справовати, добрим добре воздавати, а злих бунтовников киями карати, а мещанам и протчим громадам ключа, вищюописанного местечка приказую, аби ему во всяких случаях послушани були, бунтов между собой не робили. При сем будьте здрави.

Дан 1768 года іюня 13 дня в Умани. Максим Залезняк, полковник низовский с товариством" (7).

Гайдамацький рух розростався. Повстанці займали міста і поселення. І саме наявність запорожців з їх досвідом боротьби допомогла їм у цьому. Вони навіть нанесли кілька поразок конфедератам. До повстанців продовжували приходити все нові і нові козацькі сили і навіть козацька міліція. У Жаботині, наприклад, на бік повсталих перейшли козаки на чолі з сотником Мартином Білугою, який став одним з керівників повстання. Серед керівників повстання були і інші козацькі начальники: уманський сотник Єрема Панко, торговицький сотник Власенко, балтський сотник Потапенко та ін.

Чи не вирішальне значення для повстання було перехід на його бік козака, сотника надвірного війська польського магната Ф.Потоцького Івана Гонти, який при наближенні керованих М.Залізнякам гайдамаків, дістав наказ виступити проти них, але разом з всім козацьким загоном перейшов на бік повстанців і разом з ними 20.6.1768 р. узяв Умань. Тут був проголошений уманським полковником.

Таким чином участь козацтва в Коліївщині, значно посилила сили повстанців, вплинула на їх організацію, конкретизувала цілі повстання, його спрямування. І коли б не придушення повстання силами російських військ на чолі з генералом М.М.Кречетниковим і не захоплення ним по-зрадницькому Залізняка і Гонти, то саме розширення участі козацтва у повстанні сприяло б його дальшому поширенню і досягненню відповідних успіхів у поставлених цілях.

1. Цит.за кн.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. - Т.3. - К., 1991. - С.328.
2. Див.: *Мордовцев Д.* Гайдамачина. - Изд.2-е, испр. - Спб., 1884. - С.170.
3. Цит. за: *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. - К., 1957. - С.395.
4. Там же. - С.396.
5. *Мордовцев Д.* Гайдамачина. - С.179.
6. *Голобуцький В.А.* Вказ. праця. - С.397.
7. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. - К., 1970. - С.351.